

BETLEHEMES JÁTÉKAINK DALKÉSZLETÉNEK ÚJDONSÁGAI A 18. SZÁZADBAN

Egy-egy évszázad népi kultúrája nem választható el az előzőekétől. A szájhagyomány, természetéből adódóan, öröklött ismereteket foglal magában, ezeket adja tovább személyes kapcsolatok révén, de reflektál a változásokra is, sőt fogékony az újdonságokra. Ha pedig azok a közösség hajlamaival, ízlésével találkoznak, beépíti őket életébe, szokásrendjébe. A betlehemes játék, legelterjedtebb dramatikus kalendáriumi népszokásunk dallamai különféle korokból származnak. A magyar betlehemes – más európai népekéhez hasonlóan – középkori misztériumjátékok, 17–18. századi iskoladramák és ősi napfordulás rítusok ötvöződéséből alakult ki.¹ Első hazai írásos forrásai a 17. századból maradtak fenn. A karácsonyi „játékszövegek, melyek időben a XVII. század végétől a XVIII. század végéig terjednek, a hagyománynak nyilván nem az első láncszemei, hanem közbeeső állomását képezik” – szögezi le Dömötör Tekla néprajzkutató.² Az 1763-ban Kovács István dőri iskolamester által feljegyzett játék már népi betlehemeseknek felel meg. Címe alapján – „Karácsony éjjeli mulatság [...]” – feltételezhető, hogy nem templomban vagy iskolában adták elő.³ Kottát sajnos ez sem tartalmaz. A népi betlehemesek gyűjtése a 19. század közepén kezdődött el, és a 20. század első felében rögzített betlehemesekből harmincöt teljes játék jelent meg dallamaikkal együtt a magyar népzene kritikai összkiadás-sorozatának *Jeles napok* című második kötetében.⁴ (Ugyanitt a korábban már publikált betlehemesek dallamait a „Karácsonyi énekek, kántálók” fejezetben adták közre.) Azóta a tudományos érdeklődés felerősödésének és a hangrögzítő eszközök fejlődésének köszönhetően az összegyűjtött betlehemesek mennyisége megsokszorozódott, és különféle kiadványokban, falu- és tájmonográfiákban nagy számban napvilágot látott. A Vajdaságból (ahová a török hódoltság után a 18. században települt be újra a magyarság)

1 Vö. BÁLINT Sándor: *Karácsony, húsvét, pünkösd. A nagyünnepek hazai és közép-európai hagyományvilágából* (Budapest, Szent István Társulat, 1973), 18–110., valamint SZENDREI Janka: „A naptári ünnepek énekei”, in RAJECZKY Benjamin (szerk.): *Magyarország zenetörténete I. Középkor* (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988), 491.

2 Megállapítja, hogy e játékok nagyjából hasonló elemeket és motívumokat tartalmaznak. „E motívumok és típusok, nevek, formulák [...] fennmaradtak a XIX–XX. századi népi játékokban is [...]”. DÖMÖTÖR Tekla: „Történeti rétegek a magyar népi színjátásban”, *Ethnographia* 68/2 (1957), 263. Lásd még KILIAN István: „Az iskolai színjáték és a folklórhagyomány”, in HOPP Lajos – KÜLLÖS Imola – VOIGT Vilmos (szerk.): *A megváltozott hagyomány. Folklor, irodalom, művelődés a XVIII. században* (Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézet–ELTE Folklore Tanszék, 1988), 393–427.

3 Vö. SCHRAM Ferenc: „Egy régi magyar nyelvű betlehemes játék”, *Ethnographia* 67/3 (1956), 294–298. Valószínűsített két dallama – *Csordapásztorok és Pásztorok, keljünk fel* – a népi betlehemes játékok két leggyakoribb éneke.

4 Vö. *A Magyar Népzene Tára – Corpus Musicae Popularis Hungaricae II. Jeles napok*, szerk. BARTÓK Béla – KODÁLY Zoltán, kiad., bev., jegyz. KERÉNYI György (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1953).

harminckilenc betlehemes játék jelent meg a térség kalendáriumi szokásait bemutató kötetben,⁵ ami meghaladja az egész magyar nyelvterületről való, *A Magyar Népzene Tárában* közölt betlehemesek számát. A legteljesebb anyag az MTA népzenei gyűjteményében, illetőleg szokásrendjében található, kutatásunk során erre támaszkodtunk.⁶

Domokos Máriával közösen végzett áttekintő vizsgálatunk⁷ szerint népi betlehemes játékaink dallamai közül huszonkilenc típus fordul elő 18. századi forrásokban.⁸ A betlehemes nagy múltjából fakad, hogy számos régiség tartozik dallamrepertoárjába, így forrásainkból két siratóstílusú, hat középkori eredetű és ugyancsak hat 17. századi dallam. Az anyag fele, tehát jelentős hányada azonban újabb keletű, a 18. századból származik. Ezeket tekintjük át a továbbiakban.

A betlehemes, mint az írásbeliség–szóbeliség határán elhelyezkedő, városi és falusi életmódú, vallásos és profán tartalmú szokás, kétarcúsága miatt különösen érzékeny a változásokra. (Ezt a gyűjtések során tapasztalt visszaemlékezések is megerősítik, de magukból a játékokból is kielemezhető.) Márpedig a 18. század jelentősen különbözik az előzőektől mind történeti és társadalmi, mind kulturális tekintetben. A szekularizálódó társadalomban a játék szakrális tartalmának megtartása mellett egyre fontosabbá válik a szórakoztatás, mulattatás, és ehhez másfajta, „világias” dallamokra is szükség van. Ezért míg a 16–17. századi egyházi énekeskönyvek karácsonyi énekei és a népi betlehemes játékok dallamai között számos párhuzamosság mutatkozik,⁹ a 18. század idevágó kottás forrásai a legritkább esetben vallásos gyűjtemények.¹⁰ Témánk szempontjából fontos megemlítenünk az iskoláztatás kiszélesedését ebben az időben: a református kollégiumok felvirágzását, a tanító szerzetesrendek megerősödését,

5 Vö. BODOR Anikó – PAKSA Katalin: *Vajdasági magyar népdalok V. Jeles napi szokások és jeles időszakok énekei* (Újvidék–Zenta, Forum Könyvkiadó–Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2016), 240–278. sz.

6 A Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézete dallamtípusokba rendezett népzenei gyűjteményére és a kalendáriumi népszokások dallamainak jeles napok szerint csoportosított gyűjteményére.

7 Vö. DOMOKOS Mária – PAKSA Katalin: *„Vigsággal zeng Parnassusnak magas teteje”. 18. századi kottás források és a magyar zenei néphagyomány. „The High Peak of Mount Parnassus Resounds with Delight”. 18th-century Musical Sources and the Hungarian Folk Music Tradition* (Budapest, Akadémiai Kiadó, 2016).

8 A „forrás” szót nem konkrét eredet, hanem írásos dokumentum-értelemben használjuk.

9 Vö. SCHRAM Ferenc: „Adalékok betlehemes-játékaink dallamainak eredetéhez”, in SZABOLCSI Bence – BARTHA Dénes (szerk.): *Kodály Zoltán 75. születésnapjára* (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1957) (= *Zenetudományi Tanulmányok* 6), 461–501. A történeti betlehemes játékok dallamairól lásd KÖVÁRI Réka: „Népelemek a Régi magyar betlehemes játékok c. kötetben”, in BRUTOVSZKY Gabriella – DEMETER Júlia – N. TÓTH Anikó – PETRES CSIZMADIA Gabriella (szerk.): *Dramák határhelyzetben: A 2012. szeptember 4–7-i nyitrai konferencia szerkesztett szövegei*, I (Nyitra, Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kar–Magyar Szemiotikai Társaság, 2014), 97–111.

10 Közrejátszhat ebben az is, hogy a 18. században „a népének mint műfaj zenei szempontból kimerül [...]”. A katolikusoknál Bozóki Mihály énekkönyve e stílusváltás legjobb tanúja [...]” DOBSZAY László: *A magyar népének*, I (Budapest, MTA Támogatott Kutatócsoportok Irodája–Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzenei Kutatócsoport–Magyar Egyházzenei Társaság, 2006) (= *Egyházzenei Füzetek* 1/15), 209.

a piaristák megtelepedését, az alapfokú népoktatás általánossá válását. A koledáló-mendikáló, iskoladrámákban játszó vagy azokat hallgató diákság szerepe meghatározó az új dallamok közvetítésében és a betlehemes játék kiteljesedésében.

A betlehemesek fő dallama, a *Csordapásztorok*,¹¹ stíluskritikai vizsgálatok megállapítása szerint középkori eredetű.¹² Az egész magyar nyelvterületen ismerik, több mint kétszáz változatát gyűjtötték, melyek fríg, dór és dúr pentachord altípusokat alkotnak. Az ország középső részén működő kántortanító, Bozói Mihály 18. századi nyomtatott énekeskönyve a négysoros, fríg alakot közli, mely az alföldi és felföldi változatoknak felel meg, a Deák–Szentés-kézirat – a csiki székelység egyházi népének-gyűjteménye – ötsoros, dór dallamát örökíti meg, mely az erdélyi, bukovinai és moldvai változatokhoz hasonló. A *Csordapásztorok* dunántúli, dúr pentachord-hexachord alakjának viszont – mely a 17. században publikált *Cantus Catholici*-beli kottájától a legmesszebbre esik – nincs nyoma a forrásokban.¹³ A dúr változatok feltehetően a 18. századi divatot követve az akkor rendkívül népszerű, kis ambitusú, dúr dallamok hatására jöttek létre, melyek a régi dallam variálódásának irányát új mederbe terelték. A divat Nyugatról érte el Magyarországot, és elsőként a Dunántúlt.

A középkori eredetű *Csordapásztorok*at mind az öt zenedialektus-területen ismerik, ellenben a 18. századi betlehemes dallamok általában nem fedik le egyetlenesen az egész Kárpát-medencét. Az új dallamok német, cseh, morva, szlovák, lengyel vidékekről érkeztek hazánkba. Így természetes, hogy a népi változatok zöme a magyar nyelvterület nyugati és északi tájain honosodott meg, és kelet felé haladva egyre kisebb mértékben vert gyökeret a hagyományban. Dallamföldrajzuk világosan mutatja a terjedés útvonalát.¹⁴

A betlehemesek másik leggyakoribb éneke – a *Mennyből az angyal* – dúr hangsorával, kis hangterjedelmével, felfelé, majd lefelé szekvenciázó dallamvezetésével modernebb zenei világot képvisel.¹⁵ Legkorábbi hazai forrása egy 16. századi latin nyelvű, kottás kézirat, a Patai graduále, melybe később, a 18. században jegyezhettk be magyar szö-

11 Vö. DOMOKOS–PAKSA *Vígággal zeng*, 21., valamint DOBSZAY László – SZENDREI Janka: *A magyar népdaltípusok katalógusa. Stílusok szerint rendezve*, I (Budapest, MTA Zene tudományi Intézet, 1988), III/151. Egyes feltevések szerint ebből az énekből, mint kántáló énekből alakult ki a népi betlehemes játék. Lásd BENEDEK András – VARGYAS Lajos: „Az istenesi székelység betlehemes játéka”, *Ethnographia* 54/2 (1943), 155–176., és SCHRAM Régi betlehemes, 296–298. A karácsonyi köszöntők, mendikák és a betlehemesek dalai között olyan sok az átfedés, illetőleg olyan gyakori a vegyes használat, hogy dolgozatomban nem teszlek különbséget köztük.

12 SZENDREI *Naptári ünnepek*, 491–492.

13 Pl. MNT II, 362-V. sz. Vö. PAPP Géza: *A XVII. század énekelt dallamai* (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970) (= *Régi Magyar Dallamok Tára* 2), 1. sz.

14 A magyar dalok középeurópai, szomszédnépi variánsait könyvünk adatszerűen felsorolja, itt ezt nem részletezzük. Vö. DOMOKOS–PAKSA *Vígággal zeng*.

15 DOMOKOS–PAKSA *Vígággal zeng*, 124. sz.; DOBSZAY–SZENDREI *Típuskatalógus*, IV/465.

veggel.¹⁶ Ez a szöveg négy egykorú kéziratosságyűjteményben is megtalálható,¹⁷ sőt a „Három szent királyok utazása” című Heródes- és betlehemes játékban is alkalmazták, ahol „az három pásztorok az éneklésre öszve borulván muzsika szóval imigyen kezdik verseit mondván: Menybül az Angyal le jött hozzátok, pásztorok [...]”.¹⁸ Éppen ezért meglepő, hogy további 18. századi kottája (eddig) nem bukkant fel, a következő kottás adatot a 19. század első évtizedeiben keletkezett Sipos Péter-melodiárium tartalmazza. Bár az ének zenei dokumentációja szegényes, 20–21. századi használata annál gazdagabb! Karácsonyi időszakban ma is mindenütt hallható polgári és paraszti otthonokban, katolikus szentmiséken, protestáns istentiszteleteken és a karácsonyi ünnepkör népszokásainak keretében. Legtöbbször betlehemes játék része, sőt kezdő éneke, mellette karácsonyi-, újévi- és vízkereszt-i köszöntő dallama. Mind az öt dialektusterületen ismert, összesen 130 változatát gyűjtötték, kelet felé haladva egyre csökkenő számban. Valamennyi modern egyházi énekeskönyv közli – dallamát az 1844-es Gyimesi-gyűjteményből, szövegét Szentmihályi Mihály 1798-ban kinyomtatott könyvéből vették¹⁹ –, de a kiadványok egységesítő hatása ellenére a népi változatok nem ritkán mind dallamban, mind szövegben eltérnek a „hivatalos” alaktól. A két történeti forrás és a népi variánsok egy része hatsoros, szótagszámuk 5.5.3.5.5.3. A harmadik és a hatodik sor ismétlésével azonban négysoros, nagy bipodikus forma is képződött 5+5.3+3.5+5.3+3. szótagszámmal, és ezt a „szabályos” formát hozzák a mai egyházi énekeskönyvek (mintegy szentesítve a betlehemesek ütempárismetlő gyakorlatát). Az énekeskönyvi dallamalak kétszer érinti a csúcshangot, a szextet, a Patai graduále dallamának csúcshangja viszont a kvint, és a Sipos Péter-melodiárium dallama is csak egyszer, az utótagban lép föl a szextre.²⁰ Nos, az erdélyi, moldvai és bukovinai dallamok e tekintetben a 18. századi, 19. század eleji forrásokhoz állnak közel,²¹ így a Vajdaságba

16 A kézirat elnevezése, datálása és a későbbi beírások megítélése körül különböző, egymástól eltérő vélemények láttak napvilágot. Lásd SCHRAM *Adalékok*, 489.; SZENDREI Janka: *A magyar középkor hangjegyes forrásai* (Budapest, MTA Zenetudományi Intézet, 1981) (= *Műhelytanulmányok a Magyar Zenetörténethez* 1), 69–70.; DOBSZAY–SZENDREI *Típuskatalógus*, IV/465; STOLL Béla: *A magyar kéziratosságyűjtemények és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)* (Budapest, Balassi Kiadó, 2005⁴; <http://www.balassikiado.hu/BB/netre/html/stoll.html>), 86. sz. Papp Ágnes szóbeli közlése szerint a későbbi beírás a 18. század első harmadára tehető. Az RMDT II nem tárgyalja.

17 A Szakolczai István-énekeskönyvben (1762), a Herchl Antal-énekeskönyvben (1765–1801), a Nagy István-gyűjteményben (1778–1787) és a Veress Márton-énekeskönyvben (1793). A hivatkozott énekeskönyvek bibliográfiai adataihoz lásd STOLL *Bibliográfia*⁴.

18 Herschman István (1767). Közölte MATHIA Károly: „Dunántúli karácsonyi játék a XVIII. század közepéről”, *Vigília* 19/1 (1954), 19–27.

19 *Éneklő Egyház. Római Katolikus Népeöntár liturgikus énekekkel és imádságokkal* (Budapest, Szent István Társulat, 2000), 43. sz.; *Evangélikus énekeskönyv. A Magyarországi Evangélikus Egyház énekeskönyve* (Budapest, Luther Kiadó, 2009), 548. sz.; BÁRDOS Lajos – WERNER Alajos (szerk.): *Hozsanna! Teljes kottás népeöntár* (Budapest, Szent István Társulat, 1989), 25. sz.

20 A Tárkányi–Zsaskovszky-énekeskönyv szintén így hozza 1855-ben.

21 Pl. MNT II, 397–398. sz.; VASAS Samu – SALAMON Anikó: *Kalotaszegi ünnepek* (Budapest, Gondolat Kiadó, 1986), 304.; SERES András – SZABÓ Csaba: *Csángómagyar daloskönyv. Moldva 1972–1988* (Budapest, Héttorony Könyvkiadó, [1991]), 24/I. sz.

Meny-ből az an-gyal Le-jött hoz-zá-tok, Pász-to-rok,
 Hogy Bet-le-hem-be Si-et-ve men-ni Lás-sá-tok.

1a kottapélda

Hadikliget (Bács-Bodrog, Szerbia). Gyűjtötte Manga János, 1941. Bodor–Paksa *Jeles napi szokások*, 275-VI. sz.

települt bukovinai székelyek változatai is.²² (1a kottapélda) Az eltérés annyira következetes, hogy nehéz volna az orális hagyományozódás számlájára írni, sokkal valószínűbb, hogy a Gyimesi-gyűjteményben rögzítetttnél korábbi dallamállapotot őrzik.

A szájhagyomány egész nyelvterületen megnyilvánuló átalakító munkáját főként a pásztorok mulatozásával, adománykérésével kapcsolatos szövegek esetében lehet tetten érni, ami a dallamhangok, a ritmus, sőt a hatsoros strófaforma megváltoztatását is maga után vonja. A ritmus aprózódhat a strófa második felében, és a dallam toldalékkal bővíthet (1b kottapélda, vö. MNT II, 374-IV. sz.). Az első két sor többszöri ismétlését ütempárok követhetik.²³ Az első dallamfélhez egy másik dallamtípus, a *Pásztorok, keljünk fel* utolsó sora csatlakozhat (1c kottapélda, második felét vö. 2a kottapélda utolsó négy ütemével). A kisdengelegi német variáns az énekeskönyvi forma hajlításokkal, de azzal a különbséggel, hogy előtagjának vége az utótagéhoz hasonult. (1d kottapélda) Efféle dallamból redukálódhatott a nagyteveli sváb változat, mely a 3. versszakban ütempárossá oldódott. (1e kottapélda) Az utótagból képződött egy bunyevác változat úgy, hogy közébeiktatták az előtag végét. (1f kottapélda) A példából látható, hogy a *Mennyből az angyal* a magyarországi nemzetiségi kultúrának is szerves része. (1d-f kottapélda)

Hármashangzat-felbontással induló, kis ambitusú, dúr típus a *Pásztorok, keljünk fel* sor- és motívumismétlésekből kialakított, heteroritmikus, heteropodikus, aszimmetrikus strófával.²⁴ Jellemző dallamfordulata az ún. „karácsonyi szext”. Szövege a betlehemes játéknak arra a mozzanatára utal, amikor a pásztorok az angyal szavára fölkekednek, hogy köszöntsék a kis Jézust. Ugyanezzel a szöveggel vagy a szintén betlehemes témájú, *Jaj, szegény be fázik* kezdetével négy 18. századi kottás gyűjteményben jegyezték fel,²⁵ sőt, történeti betlehemesekben is helyet kapott.²⁶ Ezzel szemben hiába

22 Vö. BODOR–PAKSA *Jeles napi szokások*, 274-VIII., 276-X., 277-VI. sz.

23 Pl. MNT II, 729. sz.

24 Vö. DOMOKOS–PAKSA *Vígsággal zeng*, 96. sz., valamint DOBSZAY–SZENDREI *Típuskatalógus*, IV/345.

25 Pálóczi Horváth még két másik szöveggel is leírta, ezek dallamban is eltérnek némileg.

26 Az 1759-es pannonhalmi és a valószínűleg erről másolt 1763-as dőri betlehemesben. Lásd

1b kottapélda

Felsőiskáz (Veszprém), Szabó Ferenc. Gyűjtötte Nagy László, Szécsi Margit, 1959. AP 7794a5.

1c kottapélda

Monoštorszeg (Bács-Bodrog, Szerbia), Maria Patarić. Gyűjtötte Kiss Lajos, 1968. AP 7056b.

1d kottapélda

Nagytevel (Veszprém), Teres Tschanitz-Koller. Gyűjtötte Hollós Lajos, 1957. Lsz 53.502.

1e kottapélda
Kisdengeleg (Szatmár, Románia). Nagy I. 2001, 100.

1f kottapélda
Alsóittebe (Torontál, Szerbia), négy asszony. Gyűjtötte Kiss Lajos, 1968.
Bodor–Paksa *Jeles napi szokások*, 203-II. sz.

keressük a korabeli egyházi énekeskönyvekben, és a modern énekeskönyvek is mellőzik. Gyermekkori emlékeim és gyűjtőtapasztalataim szerint mégis szokták énekelni a karácsonyi ünnepek alatt orgonakisérettel a templomban, ami talán annak is köszönhető, hogy szövege megjelent a nagyhatású „Orgonahangok” című énekeskönyvben, melynek számos kiadása forgott közkézen a 20. század elején. (A *Csordapásztorok* és a *Mennyből az angyal* kezdetű énekekkel ellentétben tehát, melyek egyházi népénekből váltak szokásdallá, az elterjedés itt fordított irányban történhetett: a dallamok betlehemezők ajkáról kerültek be a templomba.) A mintegy hatvan népi változat főként Dunántúlról és

Schram Ferenc: „Három történeti betlehemes játék”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 68/4 (1964), 497–501. A kottás források valamivel későbbiek (1771–1813).

Pász - to - rok, kel - jünk fel, Bet - le - hem vá - ro - sá - ba,
Ha - mar in - dul - junk el Rom - lott is - tál - ló - já - ban.

Pó - lyá - val be van ta - kar - gat - va.

Ó, mily fá - zik, köny - nye - i - től á - zik!

Mert nincs né - ki gyoles ru - há - ja, Csak szé - na pár - ná - ja.
Sem é - kes nyo - szo - lya - á - gya,

Ö - kör, sza - már le - hel már ő - re - á - ja.

Si - es - sünk, Hogy még e - zen éj - jel o - da - ér - hes - sünk,
ne kés - sünk, Mi U - runk - nak tiszt - e - le - tet te - hes - sünk.

2a kottapélda

Székelykeve (Torontál, Szerbia), Hompot János. Gyűjtötte Botka József, 1965. Bodor–Paksa
Jeles napi szokások, 276-VII. sz.

Dí - csér - jé - tek a kis Jé - zust, a - ki itt fek - szik,
Má - ri - já - val, Szűz - a - nyá - val ë - gyütt nyú - go - dik.

Nyú - go - dik, Jaj, sze - gény de fá - zik,
ví - ga - dik, könnye - ji - től el - á - zik!

Nin - csen ne - ki pár - ná - ja, Juh - szé - na,
Ta - ka - ród - zó dun - ná - ja. juh - szal - ma,

Bar - mok szá - ja me - le - gi - tő kály - há - ja.

2b kottapélda

Hódegyháza (Torontál, Szerbia), Pégli Lajosné Urbán Anna. Gyűjtötte Burány Béla,
1978. Bodor–Paksa *Jeles napi szokások*, 204-II. sz.

Felföldről való, kevesebb az Alföldről, Erdélyből és Moldvából. Megesik, hogy a laza szerkezetű dallamstrófa rövid motívumokra, ütempárookra bomlik,²⁷ esetleg ismételt ütempárokkal folytatódik, vagy hosszabb ütempáros szakasz ékelődik be a dalba. (2a kottapélda) Egy muraközi horvát variáns utolsó négy ütemét egy másik betlehemes dalból vette.²⁸ Egy bánáti magyar variánsban meg a tripodikus első két sor helyett egy 17. századi eredetű, közép-európai táncdallam tetrapodikus előtagját éneklik.²⁹ (2b kottapélda) A táncdallam a 18. századi magyar forrásokban funkcióváltással, vokális dal-ként jelentkezik.³⁰ Kétféle szerepben használták, és ennek megfelelően kétféle szöveggel írták le: *Ritka kertben találász télben* kezdettel lakodalmas két melodiáriumban és Pálóczi Horváth gyűjteményében, *Vigan zengjete*k, *citerák* kezdettel karácsonyi ének a Szárnyai Márton-énekeskönyvben.³¹ A néphagyományban betlehemes játék és karácsonyi köszöntő része, szinte kizárólag az utóbbi szöveggel,³² lakodalmas előfordulásról nem tudunk. A *Pásztorok, keljünk fel* képlékeny strófája, mint említettük, lehetőséget nyújt arra is, hogy tetrapodikus zárósora másik, ám motívikában, ritmusban hasonló dallamhoz társuljon. (lásd 1c kottapélda)

Koncz Gábor pálos szerzetes több olyan karácsonyi éneket is lejegyzett – például az előző és a következő dallamtípus egy-egy változatát –, amelyek a nép között betlehemesként élnek. A *Jertek, frissen, pásztorok* kezdetű, javarészt két hasonló ütempár ismételtetéséből álló, kis ambitusú, dūr ének (3a kottapélda) – kötetlen szerkezetét tekintve – egyedülálló a strofikus történeti források között.³³ Bár címe – „Pro festo natalis Domini” – és szövege, szabálytalan formája a népi betlehemesek világát idézi, jellemző népzenei párhuzama hangszeres táncdallam, csürdögölő.³⁴ Középrészéhez („Jertek, jertek [...]”) viszont betlehemes megfelelő is lehet találni (3b kottapélda, vö. MNT II, 367-III. sz.). Táncdallamok és betlehemesek összefüggése, mint a későbbiekben még látni fogjuk, nem kivételes.

27 Pl. MNT II, 360-I., 361-III., 377-I. sz.

28 Vö. VINKO ŽGANEC: *Hrvatske pučke popijevke iz Međimurja*, II (Zagreb, Knjižara Jugoslavenske Akademije L. Hartmana, 1925) (= *Zbornik Jugoslovenskih Pučkih Popijevaka* 1), 112. sz. Olyan dallamból, mint az MNT II, 353-I. vagy 668. sz. („Szabályos” változat: ŽGANEC *Hrvatske*, 113. sz.)

29 A strófa ezt követően is némileg átrendeződött. A „betlehemes szext” megismételt két üteme előbbre került, és csak ez után következik az azonos tartalmú, tripodikus harmadik-negyedik sor, mely rendhagyó módon megismétlődik.

30 Vö. DOMOKOS–PAKSA *Vígággal zeng*, 90. sz., valamint DOBSZAY–SZENDREI *Típuskatalógus*, IV/234.

31 Kotta nélküli forrás. Lásd CSÖRSZ RUMEN István: „Ritka kertben. Egy közép-európai dallamslád”, in SZEMERKÉNYI Ágnes (szerk.): *Folklór és zene* (Budapest, Akadémiai Kiadó, 2009) (= *Folklór a Magyar Művelődéstörténetben* 4), 107.

32 Pl. MNT II, 364-II., 365-III., 378-VII. sz. stb. Lásd még BODOR–PAKSA *Jeles napi szokások*, 307–309. sz.

33 Vö. DOMOKOS–PAKSA *Vígággal zeng*, 97. sz., valamint DOBSZAY–SZENDREI *Típuskatalógus*, IV/347. Koncz Gábor pálos szerzetes kéziratáról részletesen lásd e kötet *Szerzetesrendek – jezsuiták, ferencesek, pálosok* című fejezetében a 210–217. oldalakon.

34 Egy 17. századi osztrák forrás szerint stájer táncdal, mely a 18. században juthatott el Magyarországra. Lásd KODÁLY Zoltán: *A magyar népzene*. A példatárt szerkesztette VARGYAS Lajos (Budapest, Zeneműkiadó Vállalat, 1969^a), 90.

Jer - tek fris-sen Pasz-to - rok, Nék-tek jót Meny-bül ho-zok,
most kül-dött An-gyal va-gyok,
Most szü - le - tett egy Gyemek, Jer - tek, Jer - tek,
Nem Mesz-sze van tü - le - tek,
Ö - röm-mel ö - röm-mel, Vi-gad-gya-tok egy szi-vel.

3a kottapélda

„Pro festo natalis Domini”, Koncz Gábor-énekeskönyv (1771), 188–189.

Gló - ri - a, gló - ri - a, Jó - zsef és Má - ri - a.
Si - es - se-tek, pász - to-rok, mu-zsi-kát in - dít - sa - tok!
re-pül - je-tek, an - gya-lok,
É - ke-sen, csen - de-sen, jö - ve Jé-zus, én szi - vem,
jö - ve Jé-zus, sze - rel - mem!

3b kottapélda

Tornagörgő (Abaúj-Torna, Szlovákia), legények. Gyűjtötte Manga János. MNT II, 753. sz.

A Betlehembe jer, pajtás Európa-szerte ismert dallama a 18. század első harmadában érthette el Magyarországot, amikor két hangszeres gyűjteménybe és egy iskoladramába is bekerült.³⁵ A későbbi évtizedek kilenc hangszeres és vokális forrása egyre bővülő népszerűségének lenyomata. Köztük mindössze egy olyan akad, amely betlehemes játékba is beleillene,³⁶ a népi variánsállomány mintegy hetven változata viszont főként betlehemes. Itt is a dunántúli és felföldi adatok vannak döntő többségben. Az AAb+BA formájú,

35 Vö. DOMOKOS–PAKSA *Vigsággal zeng*, 100. sz., továbbá MTA BTK ZTI Népzenei gyűjtemény, 17.139.1/0.

36 Bizonyára ezért közölték az MNT II főszövegében, mint betlehemes éneket, lásd 468. sz. Oktávinidítása a 4b kottáéval egyezik.

motivikusan szerkesztett, dúr hexachord típus további sorismétlésekkel és sorok elhagyásával különféleképpen bővílhet vagy szűkülhet, és gyakori a tetrapódiát megbontó, játékos ütemismétlés. A történeti dallamok – mind a vokálisak, mind a hangszerek – szintén ismétélhetnek ütemet vagy elhagyhatnak sorokat. Melodikus jellemző a dallamhangok megkettőzése (ennyiben a *Ritka kertbenhez* hasonlít). Nem ritka az első, vagy az (azonos tartalmú) első két sorból, illetőleg azok ütempáros alkotóelemeiből álló, legkülönbözőbb méretű forma. Vajdasági kottapéldánk hét, illetve húsz ütemes. (*4a-b kottapélda*) A 18. században Solymárra települt svábok *Christkindl*-éneke is megelégszik az első két dallamsorral, a második sor ütemelőzős tagolása azonban a magyar betlehemesektől eltér. (*4c kottapélda*) Feltehetően eredeti hazájukból hozták magukkal, hiszen több német nyelvű betlehemes dalt is tehetünk melléje ugyanezzel a melodikával és felépítéssel.³⁷ Egy Szatmár megyei vegyes lakosságú faluban, Kisdengelegen ugyanaz a csoport betlehemezett németül és magyarul.³⁸ A két játék szövege hasonló, de nem egymás fordításai. Egyetlen közös énekük, a *Betlehembe jer, pajtás* típus, a játék több pontján is elhangzik különböző szövegekkel. A német verzió itt is hármashangzattal indít, a magyar viszont a felső oktávval. (*4d-e kottapélda*) Ezek is hét-ütemesek, mint a *4a* dél-alföldi példa. (Érdekes, hogy a *Mennyből az angyal*, betlehemesünk szinte kötelező éneke, csak a német betlehemesnek része, vö. *1d kottapélda*). A *Betlehembe jer, pajtás* másik karácsonyi énekkel is kontaminálódhat, első és második sora közé a *Mennyből az angyal* első két sora ékelődött be egy Bihar megyei betlehemesben.³⁹

A betlehemes dalokban rendkívül kedvelt ismétléseket szilárd strófaszerkezet keretében valósítja meg a szaffikus forma: az első sor dallamát ismétli a második sor, a harmadik sort pedig két azonos motívum alkotja.⁴⁰ Az átalakult szaffikus formájú, kis ambitusú, dúr dallamok közül több is utat talált a betlehemes játékokba.⁴¹

37 Vö. Walter KRAXNER: *Volksmusik in Kärnten. Weihnachtliche Hirtenlieder aus Kärntner Quellen*, hrsg. von den Kärntner Volksliedwerk (Wien–Köln–Weimar, Böhlau Verlag, 2002) (= *Corpus Musicae Popularis Austriacae* 15), I–II, 204. sz.; További osztrák variánsához AAb+bA formával, ütemismétléssel lásd CMPA 15/2, 11b sz., valamint Arnold BLÖCHL (Hg.): *Volksmusik in Oberösterreich. Melodiarium zu Wilhelm Paillers Weihnachts- und Krippenliedersammlung herausgegeben in den Jahren 1881 und 1883*, hg. vom den Oberösterreichischen Volksliedwerk, II (Wien–Köln–Weimar, Böhlau Verlag, 2001) (= *Corpus Musicae Popularis Austriacae* 13/2), 193c sz. Lásd még b+bA formával, ütemismétléssel in Thomas HOCHRADNER (Hg.): *Volksmusik in Salzburg. Lieder und Schnaderhüpfel um 1900 aus dem Sammelgut des „Arbeitsausschusses für das Volkslied in Salzburg“* (Wien–Köln–Weimar, Böhlau Verlag, 2008) (= *Corpus Musicae Popularis Austriacae* 19), 66–67. Laza szerkezetű, motivikus variánsa in CMPA 15/2, 191a sz. Magyarországi német betlehemes variánsa hármashangzat indítással Moson megyéből in Karl Magnus KLIER: *Weihnachtslieder aus dem Burgenland* (Eisenstadt, o. V., 1955) (= *Burgenländische Forschungen* 28), 16. sz.; skálaszerű indítással, ütemismétléssel Bars megyéből: Gottfried HABENICHT: *Liedgut und Liedleben in einem Hauerländer Dorf* (Freiburg, Johannes-Künzig-Institut für ostdeutsche Volkskunde, 1987), 157. sz.

38 Vö. NAGY István: *Hopp Istók, jó estét... Szatmári betlehemesek* (Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság, 2001) (= *Kriza Könyvek* 4), 93–101.

39 Vö. MNT II, 359–III. sz.

40 Vö. VARGYAS Lajos: *A magyarság népzeneje* (Budapest, Planétás Kiadó–Mezőgazda Kiadó, 2002²) (= *Jelenlévő Múlt*), 116–118.

41 Uo., 41.

Vedd rád, paj-tás, a bun-dát, fog-jál gön-dör bá-ránykát, bá-ránykát!

4a kottapélda

Csantavér (Bács-Bodrog, Szerbia), Huszár Ferenc. Gyűjtötte Beszédes Valéria, 1997. Bodor-Paksa *Jeles napi szokások*, 242-III. sz.

Bet-le-hem-be gyer,paj-tás, ott lesz majd a jó la-kás.

Nem köll majd ott szán-ta - ni, csak az Is - tent i - mád-ni.

Ott, ott, ott, ott, ott Mě - si - jás tes - tét vá - tott.

4b kottapélda

Satrinca (Szerém, Szerbia), Birinyi András és felesége. Gyűjtötte Burány Béla, 1977. Bodor-Paksa *Jeles napi szokások*, 271-III. sz.

Kommt ihr Kind - lein, kommt doch all,

her zu Krippe im Betlehem Stall.

Seht was in der hoch - heilige Nacht, hoch -

heilige Nacht, der Vater im Himmel für Freud' uns macht!

4c kottapélda

Solymár (Pešť-Pilis-Sole-Kiskun), Zwickl Györgyné John Mária. AP 16.275b.o.

Er ist ge-bo-ren in der Kripp, und so heisst er Je-sus Christ. Je-sus Christ.

4d kottapélda

Kisdengeleg (Szatmár, Románia). NAGY Hopp Istók, 100.

Imádjuk a Jézus - kát, ki is i - mád bennün - ket,
mennybe viszi lelkün - ket.

4a kottapélda

Kisdengeleg (Szatmár, Románia). NAGY HOPP ISTÓK, 101.

A következő négy dal további közös tulajdonsága az alaphangról szekundokban felfelé lépegető, skálaszerű indítás.

A tánczene és a betlehemes dallamok közötti átjárhatóság példája a „Nagyszombati magyar táncok” hangszeres gyűjtemény egyik darabja (5a kottapélda), mely az *Aludj el, magzatom, napom fénye* népdaltípussal azonosítható.⁴² A Dunántúlról, Felföldről és Alföldről való közel félszáz népi változat többsége ugyanis betlehemes.⁴³ (5b kottapélda)

5a kottapélda

Nagyszombati magyar táncok (18–19. századforduló), II. 8. DOMOKOS PÁL PÉTER: *Hangszeres magyar tánczene a XVIII. században* (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1978), 81. sz.

A szép Szűz Má - ri - a Szent Fi - á - nak
Így é - ne - kel va - la a Jé - zus - nak:
Ö - rö - mest rin - gat - lak, Ó, a - ludj, a - ludj!
szí - vem - ből ó - hajt - lak,

5b kottapélda

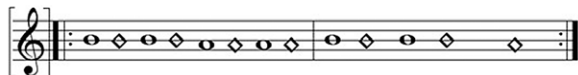
Pozsonycsákány (Pozsony, Szlovákia). Gyűjtötte Fülöpp Gyula, 1902. MNT II, 579. sz.

42 Vö. DOMOKOS–PAKSA *Vígággal zeng*, 106. sz., valamint DOBSZAY–SZENDREI *Típuskatalógus*, IV/253.

43 Pl. MNT II, 370-VI., 386-III., 576., 579., 73., 740. sz., és BODOR–PAKSA *Jeles napi szokások*, 226. sz.

Csak-nem el - á - jul-tam, hogy meg-hal-lot - tam,
Hogy né-me-tet sze-retsz; el - i - szo-nyod - tam.

Magyartúl lett pár-to-lá-sod, hidd el, meg-bá - nod,
Hogy bugyogóba sze-ret-tél, még meg-u - tá - lod;

Mi - kor fol - toz - ga - tod, ak - kor meg - lá - tod.

6a kottapélda

PÁLÓCZI HORVÁTH Ádám: *Ő és Új mint-egy Ötödfélszáz Énekek, ki magam csinálmányja, ki másé, közr., bev., jegyz. BARTHA Dénes – KISS József (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1953), 286. sz.*

Nagy ö - rő-met hir - de-tek, ne fél - je - tek,

Ma szü - le - tett nek - tek üd - vös-ség - tek.

Őt i - mád-ják an-gya-lok, no-sza, ti is, pász-to-rok,

Éb - red - je - tek!

6b kottapélda

Vásárút (Pozsony, Szlovákia), Csomor Ignác. Gyűjtötte Szomjas-Schiffert György, 1958. AP 2786k.

Egy Szatmár megyei dallamvariáns, a nagyecsed-i karácsonyi csillagjárás kezdősorai – „Nagy fényesség jött az én szememre, / Három anygyszó hangzott a fülembé”⁴⁴ – történeti betlehemes szövegrészletével egyeznek. Az 1780–1810-es keltezésű „Karátson-éjjelre való pásztori beszélgetés” hasonló sorai: „Mitsoda ének szó hangzott afülemben, / és mely

44 Vö. PAKSA Katalin – NÉMETH István (szerk.): *Magyar népzenei antológia. Alföld* (Budapest, MTA Zenetudományi Intézet, 1994), 216. sz.

- Szól - ja - tok, ó, pász - to - rok, mi dol - got lel - te - tek,
Hogy az éj - jel Bet - le - hem - be úgy si - jet - te - tek?
- Lát - tuk az í - gért Mes - si - jást!
Bet - le - hem - be szü - le - tett.

7. kottapélda

Zenta (Bács-Bodrog, Szerbia), Kelemen András. Gyűjtötte Burány Béla, 1978. BODOR-PAKSA
Jeles napi szokások, 322. sz.

nagy fényesség tünt vala szememben?⁴⁵ Az egyezés azt mutatja, hogy a dallamot a 18–19. század fordulóján világi és vallásos célra egyaránt alkalmasnak találták.

A nem éppen vallásos képzeteket sugalló németcsúfoló – „Régi magyar nóta” és „Német corivalis” – dallama, melyet két kéziratot forrásba jegyeztek föl, szintén megtalálható a falusi hagyományban mint betlehemes, újévi és névnapköszöntő.⁴⁶ Népdaltípusának – *Eljött már az óra* – kéttucatnyi változata főként Dunántúlon és Felföldön ismert, kevesebb az Alföldön és Székelyföldön.⁴⁷ A történeti kottákban a talán már elavultnak érzett szaffikus strófa rövid utolsó sora helyett az első sor tér vissza. (6a kottapélda) A népi dallamok inkább a régebbi formát tartják. (6b kottapélda) A források jellemzője a hangismételgetés kettesével vagy akár négyesével. Ennyiben, valamint a visszatérő szerkezet tekintetében hasonlítanak a *Betlehembe jer, pajtás* típushoz.

Bár 18. századi forrásokban nem találtuk szorosan vett párját a következő, alaphangról skálaszerűen induló, szaffikus formájú, kis ambitusú, dúr dallamnak, stílusjegyei alapján e korszak termékének gondoljuk. (7. kottapélda) Zenei tulajdonságai közel állnak a *Kolozsvár nincs bekerítve* népdaltípushoz, illetőleg annak nagyszámú, 18. századi forrásaihoz.⁴⁸ Megismételt első sora hasonlít az 5–6. kottapéldáéhoz, kadenciái és motívumismétlő harmadik sora a 12* kottapéldáéhoz. A Vajdaságban *Szóljatok, ó pásztorok, mi dolgot leltetek* kezdetű szöveggel ismerik, az al-dunai székelyek karácsonyi huszárjátékukban éneklük.⁴⁹

45 SCHRAM *Három betlehemes*, 513.

46 Vö. DOMOKOS-PAKSA *Vígsággal zeng*, 107. sz., továbbá MTA BTK ZTI Népzenei gyűjtemény, 11.141.1/0.

47 Pl. MNT II, 363-V. sz.

48 Vö. DOMOKOS-PAKSA *Vígsággal zeng*, 114. sz., valamint DOBSZAY-SZENDREI *Típuskatalógus*, IV/260.

49 Vö. BODOR-PAKSA *Jeles napi szokások*, 232-V., 235., 322. sz.

Az ő - reg ju - hász - nak jól va-gyon dol - ga,
Mert meg - há - za - sod - ni nem a - kar so - ha.

De mit tud-junk ten - ni? Meg - há - za - si - ta - ni

Bo-lond-ság vol - na.

8a kottapélda

Áj (Abaúj-Torna, Szlovákia). Gyűjtötte Vargyas Lajos, 1940. MNT II, 366-VI. sz.

Egy hangszeres eredetű, kis ambitusú, dúr népdaltípus – *Ennek a gazdának* – forrásai Bécsben kiadott verbunkos gyűjteményben láttak napvilágot, és mindjárt három variációban.⁵⁰ A tetrapodikus történeti dallamok – az előző három típussal egyezően (vö. 5–7. kottapélda) – az alaphangról indulnak skálaszerűen, és első-második soruk egyforma, harmadik soruk azonban nem két azonos motívumból áll össze, mint az előzőeknél láttuk, hanem ereszkedő szekvenciából, melyet a negyedik sor kadenciakülönbséggel megismétel. A népi változatok harmadik sora is szekvenciázó, de záró soruk más. A dallam kétféle használati módjához kétféle zenei megoldás tartozik. A többségben lévő profán jellegű dalok, ivónóták utolsó sora két tripodikus egységből tevődik össze.⁵¹ A betlehemesek, karácsonyi kántálók utolsó sora viszont a szaffikus forma rövid, kétütemes (vagy néha kibővített) lezárását hozza, ami jól illik a szekvenciázó harmadik sorhoz (8a-b kottapélda), hiszen a szekvencia szintén a szaffikus forma harmadik sorának összetettségét hangsúlyozza.⁵² A gyűjtők húsz változatát rögzítették, ebből Erdélyben és Bukovinában csak egyet-egyet, Moldvában pedig ismeretlen. A Vajdaságból további öt változata került elő, valamennyi a *Pásztorok*, *pásztorok*, / *nyájastól keljetek fel* szöveggel. Az al-dunai székelyek valószínűleg már itt, új hazájukban tanulták és illesztették be karácsonyi huszárjátékukba és betlehemesükbe.⁵³

Ugyancsak az alaphangról indul, de nem skálaszerűen, hanem hármashangzat-felbontással az a dal, amelyet Pálóczi Horváth „Ciprus és Páfus” címmel kottázott le. A kis ambitusú, dúr dallam⁵⁴ hosszú, hármas tagolású első sorát a második és a negyedik sor

50 Vö. DOMOKOS–PAKSA *Vígsággal zeng*, 108. sz., valamint DOBSZAY–SZENDREI *Típuskatalógus*, III/144.

51 Az iskolai tandal változat is ilyen.

52 Vö. VARGYAS *A magyarság népzeneje*, 305.

53 Vö. BODOR–PAKSA *Jeles napi szokások*, 232-VI., 236., 276-IX. sz.

54 Vö. DOMOKOS–PAKSA *Vígsággal zeng*, 110., valamint DOBSZAY–SZENDREI *Típuskatalógus*, III/65. sz.

Pász - to - rok, pász - to - rok, kel - je - tek fel,
 Bet - le - hem - be - si - jet - ve men - je - tek el!
 Most szü - le - tet Is - ten Fi - ja, kis - ded Jé - zus, vi - lág u - ra
 A já - szol - ban, a já - szol - ban.

8b kottapélda

Bácskertes (Bács-Bodrog, Szerbia), Buják Mihály. Gyűjtötte Kiss Lajos, 1969. BODOR–PAKSA
Jeles napi szokások, 317. sz.

megismétli, és e sorok dallamszövése mintegy szekvenciát alkot (az $e^2d^2-c^2b^1-a^1g^1$ lépésekkel). A műdal népzenei párja a *Betlehem városban* típus, mely Dunántúlon, Felföldön és az Alföldön ismert (9. kottapélda), Székelyföldön mindössze két változatát találták meg a gyűjtők, Moldvában egyet sem. A harmincöt változat a karácsonyi ünnepekörhöz tartozik mint adventi köszöntő, bölcsőske, vízkereszti ének, de névnapköszöntőként is előfordul.⁵⁵

A visszatérő szerkezet és a süllyedő szekvencia az előző dallamhoz hasonlóan a *Bor, bor, bor* elnevezésű, kis ambitusú, dúr népdaltípusnak is sajátja,⁵⁶ melynek középrészét alkotja a szekund-szekvencia. A nyolcvanöt változat elterjedésének góca a Nyugat-Dunántúlra esik, keletre haladva egyre ritkább, Erdélyben már csak két idevágó dallam található. A két kéziratost forrás nélküli kottája hangnem tekintetében nem ad eligazítást, és hogy a dúr és moll olvasat egyaránt lehetséges, azt a népi anyag mutatja, mely kétféle énekes alkalomhoz tartozik. Lakodalomban vagy más közös multságokon elhangzó, a vidám hangulatot fokozó ivónótaként (obszcén szövegei is vannak) hangsora többnyire moll,⁵⁷ jeles napi szokásokban, így betlehemes játéokban,⁵⁸ a diákság farsangi köszöntőjében, adománygyűjtő balázsolásában és Gergely-járásában azonban dúr.⁵⁹

55 Pl. MNT II, 325., 694. sz., és BODOR–PAKSA *Jeles napi szokások*, 20., 174. sz.

56 Vö. DOMOKOS–PAKSA *Vígággal zeng*, 133. sz., valamint DOBSZAY–SZENDREI *Típuskatalógus*, III/148.

57 Pl. *A Magyar Népzene Tára – Corpus Musicae Popularis Hungaricae III/B Lakodalom*, szerk. BARTÓK Béla – KODÁLY Zoltán, kiad., bev., jegyz. KISS Lajos (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1956), 32–40.

58 Pl. MNT II, 360-IV., 361-VI., 364-VI., 390. sz.

59 Pl. MNT II, 72., 85-II., 90., 112. sz.

Kel-je-tek fe-lő gyor-san, kel-je-tek fe-lő gyorsan, jó pász - to - rok!

Tá-ján Bet-le-hem - nek nagyszív-vel így zeng - nek az an - gya - lok:

Ö - rő - met mon - dunk ma, í - me, nék - tek,

Immár meg-szü-le-tett, já - szol-ban té-te-tett üd-vős - ség - tek.

9. kottapélda

Kecel (Pest-Pilis-Solt-Kiskun), Vörös Andrásné Kovács Teréz. Gyűjtötte Szomjas-Schiffert György, 1964. AP 5391c.

Zsum, zsum, zsum, só - der, kol-bász, sza - lon - na
pász-to - rok-nak jó vó - na,

ha ja gaz - da jajt an - na.

Jár-jad, lá-bom, a tán-cot a gaz-dá-nak ked - vét!

Hopp, Pis - ta, vi-gad-junk, kis Jé - zus-nak há - lát ad-junk,

É - des Jé - zus - kám - nak.

10. kottapélda

Várdaróc (Baranya, Horvátország), Ferencz Józsefné Balázs Mária. Gyűjtötte Lábadi Károly, Katona Imre, 1976. AP 12.350n.

Szövegük iskolai gyakorlóvers, a versszakok az abc betűit veszik sorba, egy-egy betűt háromszor megismételve. Pálóczi Horváth kottájának II. Lipót császár 1790-es koronázására készült latin, alkalmi szövege is ilyen. A nyolc betlehemesből négy a forrásoknak teljes egészében megfelel, egy dél-dunántúli szabálytalan forma, visszatérés nélkül. (10. kottapélda) Ezen kívül még három szerémségi betlehemes adat ismert: szintén laza formák, ütempáros kiegészítéssel és a *Betlehembe jer, pajtás* dallamával kontaminálva.⁶⁰ A hasonló osztrák karácsonyi pásztordalokat szintén az abc betűivel kezdődő versszakokkal éneklék, ezek szabályos ABA formák.⁶¹

A Közép-Európa-szerzte elterjedt „kalamajka”-tánc kis ambitusú, dúr dallama a szekvenciázás mintapéldája.⁶² A négysoros strófa nem is áll egyébből, mint lefelé és felfelé lépdelő tercek sorozatából. A dallam népszerűségét rendkívül gazdag, tizenöt magyarországi és egy bécsi forrást magában foglaló történeti anyag dokumentálja, sőt, az 1730–1770 között keletkezett kéziratokban többnyire „Hungaricus”-ként (egyszer „Hungaricus antiquus saltus”-ként) szerepel. A későbbi források vokális dalként, különféle ráhúzott szövegekkel hozzák, valamint „kalamajka”-táncként. A csaknem félszáz népi változat – a *Kalamajkó annak neve* népdaltípus – elterjedése az előző típusokéval egyezik: a legtöbb közülük dunántúli, Erdélyben minimális, Moldvában ismeretlen. Használata többféle: táncdal, mely a „kalamajka” táncnevet is megőrizte,⁶³ „Nem, nem, nem, nem, nem, nem, / Nem megyünk mi innen el” kezdetű szöveggel mulató nóta, melyet lakodalomban és más összejövetelek végén vesznek elő hajnaltájt. Ugyanezzel a mulató szöveggel betlehemes játékokban is éneklék a Felföldön, a Bódva völgyében.⁶⁴ *Kösd föl, Örzse, ködmönkédet* szövegű változataira táncolnak a pásztorok a Bácskai Duna mentén gyűjtött betlehemesekben.⁶⁵ Ez utóbbi dallamok szekvenciázása kevésbé szabályos, a terclépések merevsége fellazult, sokszor hangismétlések helyettesítik, és utótagjuk másik betlehemes dalhoz hasonult (11. kottapélda, utótagja a 4a kottapélda második felével egyezik).⁶⁶

A betlehemesek 18. századi dallamai zömmel kis hangterjedelműek. Ugyanakkor megfigyelhető bizonyos törekvés az ambitus kitágítására, melynek legegyszerűbb módja a hangkészlet kiegészítése az alaphang oktávjával. Ezt láthatjuk a 17. századi eredetű *Ritka kertben*-dallam egyik betlehemes beköszöntővé alakult változatában (12* kottapélda). De a teljes hétfokú hangkészlet is megjelenik egy olyan dallamban, melynek forrása 18. századi egyházi énekeskönyv. Bozóki Mihály katolikus kottás énekeskönyvében közölte a *Betlehemnek pusztájában* kezdetű, hatsoros, AABCCB szerkezetű

60 Vö. BODOR–PAKSA *Jeles napi szokások*, 271-III. (az 1) variánssal), 272-III. (a 11. ütemtől), 273-II. sz. (a 13. ütemtől).

61 Vö. CMPA 13/2, 267., 267a sz., valamint CMPA 15/2, 1. sz.

62 Vö. DOMOKOS–PAKSA *Vígággal zeng*, 116. sz., valamint DOBSZAY–SZENDREI *Típuskatalógus*, IV/46.

63 Lásd BARTÓK Béla: *A magyar népdal* (Budapest, Rózsavölgyi és Társa, 1924), 250. sz.

64 Lásd ÁG Tibor: „Betleheimes játékok Jánokról”, *Honismeret* 29/6 (2001), 41.

65 Lásd BODOR–PAKSA *Jeles napi szokások*, 353–354. (a 240. sz. énekhez tartozó gyűjtői jegyzet).

66 Vö. MNT II, 525–530. sz., valamint BODOR–PAKSA *Jeles napi szokások*, 305–306. sz.

Kösd fel, Ör-zse, köd-men-ké-det, Kösd bē bog-lyas fe-jecs-ké-det!

Ma-radj itt a nyá-jad-nál, Mind-járt visz-sza - té-rünk már!

11. kottapélda

Gombos (Bács-Bodrog, Szerbia), Loboda Jánosné Galambos Anna. Gyűjtötte Kiss Lajos, 1961.
Bodor–Paksa *Jeles napi szokások*, 306. sz.

karácsonyi éneket, mely mintegy száz népi változattal rendelkezik,⁶⁷ többnyire ugyanezzel a szöveggel⁶⁸ mint betlehemes és karácsonyi kántáló.⁶⁹ A történeti forrással megegyező hatsoros forma negyven változatra jellemző, ezek a Dunántúlon, Felföldön és az Alföldön ismertek. (12a kottapélda) A nyolc és hétszótagos sorokból építkező, sorismétlő dallam különösen alkalmas arra, hogy – betlehemes sajtáságként – formája változzék és hogy kontaminálódjék. Előfordul, hogy az előtag önállósul, és a strófa a harmadik sor megismétlésével négysorossá válik. (12b kottapélda) Máskor a négy sorhoz a *Betlehembe jer, pajtás* egy sora kapcsolódik, kontaminációjukat mintegy előhívja a két dallam motivikus hasonlósága. (12c kottapélda, vö. 4b kottapélda utolsó sora) A történeti dallam modern dúr hangsora is módosulhat, mixolid fordulat keveredhet bele (12a kottapélda), a vezetőhangot az oktáv felső váltóhangjával helyettesítik (12c kottapélda 3. ütem), vagy a hangkészlet hexachordra szűkül. (12b kottapélda)

Táncdallamból – hangszeres körülírások-figurációk leegyszerűsítésével – lett betlehemes ének a *Midőn a Szűz bepólyázza gyermekét*.⁷⁰ A 18. század első harmadában három felvidéki hangszeres kézirat rögzítette ezt a dúr hangsorú dallamot, melynek metruma $\frac{3}{4}$, illetőleg az egyetlen páros ütemű darab proporciót is tartalmaz. A heteropodikus, bi- és tetrapódiát váltogató dallam az alaphangról indulva általában a második sor elején éri el az oktávot, ahonnan párosával ismételt hangokkal ereszkedik le terc-szekvenciával. Második és negyedik sora kvintváltó. A népi változatok zöme is felföldi,⁷¹ és többnyire szintén heteropodikus, de valamennyi páros ütemű. (13. kottapélda) A dallam körvonalai a *Betlehembe jer, pajtás*éval egyeznek. (vö. 4a kottapélda)

67 Vö. DOMOKOS–PAKSA *Vígsággal zeng*, 142. sz., valamint MTA BTK ZTI Népzenei gyűjtemény, 18.115.0/1–4.

68 *Orgonahangok. Legteljesebb és legnagyobb énekeskönyv 910 énekkel. A római kath. hívek használatára.* Az énekeket szerkesztette egyházhatóságilag jóváhagyott, valamint saját szerzeményű énekekből MOLNÁR József (Budapest–New York, Steinbrener Ker. János, [1903–1912]⁸), 473. A modern énekeskönyvek mellőzik.

69 Pl. MNT II, 384-III., 541. sz.; BODOR–PAKSA *Jeles napi szokások*, 221–222., 263-II., 268-II., 271-II. sz.

70 Vö. DOMOKOS–PAKSA *Vígsággal zeng*, 154., valamint MTA BTK ZTI Népzenei gyűjtemény, 18.317.0/9.

71 Pl. MNT II, 506–507. sz.

Nyis-sá - tok meg aj - tó - to - kat, jó ke - resz - té - nyek,
A kis Jé - zust há - za - tok - ba be - e - resz - szé - tek!

Mert tő - le - tek nem kin - cset, tiszt - ta szí - vet és lel - ket,
Ha ezt ne - ki meg - ad - já - tok, nyer - tek é - le - tet.

12^a. kottapélda

Magyarmajdány (Torontál, Szerbia), Pióker Illésné Gyémánt Viktória. Gyűjtötte Burány Béla, 1977.
BODOR-PAKSA *Jeles napi szokások*, 258-I. sz.

Bet - le - hem - nek pusz - tá - já - ban, Nagy ö - rő - met hír - de - tek.
Pász - to - rok vi - gyá - za - tá - ba

Mert a bar - mok já - szo - lyá - ban, Nagy ö - rő - met hír - de - tek.
E - ker, sza - már paj - tá - já - ban

12a kottapélda

Bácskertes (Bács-Bodrog, Szerbia), Pető Györgyné Asztalos Erzsébet. Gyűjtötte Bodor Anikó, 1990.
BODOR-PAKSA *Jeles napi szokások*, 221. sz.

Bet - le - hem - nek pusz - tá - já - ban, Pász - to - rok vi - gyá - za - tá - ba

Nagy ö - röm hír - det - te - tik.

12b kottapélda

Hadikfalva (Bukovina) – Kurd (Tolna), Nagy Boldizsárné Turbuk Katalin. Gyűjtötte Paulovics Géza, 1961. AP 3940d.

He-ver a nyáj, lő-fek-het-ték, Csé-ndés a táj, pi-hen-het-ték.

A Mě-si-jás szü - le-tétt, Kít mēg-jő-ven - dő - te-ték.

Ez hát nem haj-nal, Ne-künk in-kább szép nap-pal.

12c kottapélda

Satinca (Szerém, Szerbia), Birinyi András és felesége. Gyűjtötte Burány Béla, 1977.

BODOR-PAKSA *Jeles napi szokások*, 271-II. sz.

Új hírt mondok, víg ö-römet Hír - de - tek, je - len - tek,

Mert szü-le-tett Bet - le-hem - be ti - nék - tek

A já - szol-ban, kis a - kó' - ban her - ceg - tek.

13. kottapélda

Bácskertes (Bács-Bodrog, Szerbia), Buják Mihály. Gyűjtötte Kiss Lajos, 1969.

BODOR-PAKSA *Jeles napi szokások*, 320. sz.

Külön csoportot képeznek a 18. századi források plagális, dúr dallamai. Ezek csak elvétve kaptak helyet betlehemes játékokban. Az *Ötödfélszáz Énekekben* szerepel az *Ez a pohár bújdossék* kezdetű ivónóta,⁷² melynek címe – „Kerengő tus” – azt mutatja, hogy Pálóczi Horváth ismerte a lakodalmi multságok és más társas összejövelekek közös éneklésének szokását, melynek során a vendégeket egyenként szólítják fel ivásra. Ez az ún. dcsolás, tustolás. A harminc népi változat is főként ivónóta ugyanezzel a szöveggel.⁷³ Formája átalakult szaffikus, két azonos motívumból álló harmadik sora

72 Vö. DOMOKOS-PAKSA *Vígággal zeng*, 161. sz., továbbá MTA BTK ZTI Népzenei gyűjtemény, 13.043.0.

73 Pl. MNT III/B, 104–107. sz.

Im - már min - ket, jó gaz - da, ha el - kül - desz u - tunk - ra,
Is - ten - nek ál - dá - sa száll - jon a há - zad - ra, - zad - ra!

14. kottapélda

Csik megye, Románia. Gyűjtötte Domokos Pál Péter. MNT II, 503. sz.

kettesével ismételt hangokból áll. A zömmel közösségi multságokhoz kapcsolódó dal kalendáriumi szokásokban is helyet kapott mint a balázs-járás – a történeti forráshoz közel álló – éneke,⁷⁴ és mint betlehemesek búcsúzó éneke, mely viszont a saffikus formát levetkőzte. (14. kottapélda) A magyar nyelvterület dél-keleti részén gyűjtött ének nem ismétli meg az első sort, és több vonásában is a régebbi hagyományhoz idomult: a dúr hangsor vezetőhangját kiiktatta (visszatért az otthonos, oktávhanggal kiegészített hexachordhoz), és a dallamvonalat autentikussá rajzolta át. (Az ivónóták között is vannak olyanok, amelyek az előtagot oktávval magasabbra helyezve a záróhang alatti dallammozgást elkerülik, de ezek hangsora hétfokú dúr.)

Egy német dallamot az eredeti szöveg ügyetlen fordításával jegyezték le a Pataki-melodiáriumba: Ég kékségű szemű szép szűz, jöjj velem.⁷⁵ A 18–19. század fordulóján népszerű dallam több hangszeres kéziratban olvasható, verset írt rá Csokonai, Pálóczi Horváth pedig antik témájú szöveggel vette be gyűjteményébe. A műköltői szövegek, a funkciós-plagális dallam hármashangzat-felbontása, tritonusz-lépése, vezetőhangja nemigen fér össze zenei néphagyományunkkal, néhány változatban mégis elterjedt a parasztság körében.⁷⁶ Az átvételt talán a más dallamok révén már ismerős saffikus formája segítette, így lehetett belőle betlehemes (15. kottapélda) és névnapköszöntő a Dunántúlon, szentcsalád-járás éneke az Alföldön.⁷⁷

A felvilágosodás gondolatvilágának megfelelően a romlatlan természetet és benne a juhászélet boldogságát⁷⁸ festi a *Si quis vivit jucundus / Ha gyönyörűsége senki kezdetű*, latin és magyar strófákat váltogató költemény, melynek kottás följegyzését Pálóczi

74 Pl. MNT II, 89. sz.

75 *Mädchen mit den blauen Augen, komm mit mir.* Ludwig ERK – Franz Magnus BÖHME: *Deutscher Liederhort. Auswahl der vorzüglichsten deutschen Volkslieder, nach Wort und Weise aus der Vorzeit und Gegenwart*, II (Leipzig, Breitkopf und Härtel, 1893), 644.

76 Lásd DOMOKOS–PAKSA *Vígággal zeng*, 164. sz., valamint DOBSZAY–SZENDREI *Típuskatalógus*, IV/383.

77 Lásd MNT II, 348-III. sz.

78 A történeti betlehemeseknek is kedvelt toposza. A „Karátsony-éjjelre való pásztori beszélgetés” (1786–1810) című játékban pl. „A Pásztor életnek van nagy boldogsága, / Nem ád nyugodalmat világ méltósága [...] / E’ földön szebb, jobb nints apásztor életnél, / Boldogabban annál már nem kereshetnél [...]”. SCHRAM *Három betlehemes*, 506., 507.

Új hír csen - dül a fül - em - be ma éj - jel,
Kel - je - tek fel hát, pász - to - rok, men - jünk el!

Majd az u - ton be - szél - ge - tünk, Jé - zus fe - lől kér - dez - ge - tünk,

Csak men - jünk!

15. kottapélda

Pötréte (Zala), Dömötör István, Kovács Géza, Juha János. Gyűjtötte Pesovár Ernő, Jámbor Márta, Dömötör Sándor, 1957. AP 10.287e.

Ó, gyö - nyö - rü - sé - gös - sen Él - lő ju - hász a me - ző - ben,
Ki állt ve - lünk oly fris - sen, Ve - zet min - ket az er - dő - ben.

Har - ma - tos fű - ben já - runk, Zöld pá - zsi - ton sé - tá - lunk.

16. kottapélda

Magyarreggy (Baranya), Póra Györgyné Kaszanic Erzsébet. Gyűjtötte Paks Katalin, 1975. AP 11.158n–11.159i.

Horváth Ádámnak köszönhetjük.⁷⁹ Gyűjteményében „Pásztorélet” címmel hozza, és Kazinczyhoz intézett levelében „régijuhász ének”-nek nevezi.⁸⁰ Ha a juhászok között nem is, a diákság körében minden bizonnyal már régebben ismert volt. Ezért hivatkozhatott rá majd ötven évvel korábban, 1766-ban a kolozsvári unitárius kollégiumról és tanáraitól szóló, ugyancsak kétnyelvű vers, a „Belső Magyar Uttzai Magyar Parnassus” nótautalása.⁸¹ Valószínű, hogy az énekből pásztor-tematikája, juhász szereplője révén lett betlehemes, – tanító, kántor vagy pap kezdeményezésére. Egy dél-dunántúli faluban

79 Vö. DOMOKOS–PAKSA *Vigszaggal zeng*, 168. sz.

80 Vö. PÁLÓCZI HORVÁTH *Ötödfélszáz Énekek*, 599.

81 Lásd SAS Péter: „Belső Magyar Uttzai Magyar Parnassus». Egy 18. századi ismeretlen nyomtatvány a kolozsvári unitárius kollégiumról és tanáraitól”, in CSÁSZTVAY Tünde – NYERGES Judit (szerk.): *Szolgáltatokat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek* (Budapest, Balassi Kiadó–MTA Irodalomtudományi Intézet, 2009), 345.

1935 és 1975 között több változatban gyűjtötték⁸² az itt kelemenjárásnak nevezett betlehemest,⁸³ melyben más 18. századi, így a *Pásztorok, keljünk fel* és a *Mennyből az angyal* ütempárokkal kontaminált dallamainak társaságában hangzik el. (16. kottapélda) A történeti plagális, dúr dallam ABCCAD formája a kelemenjárásban AAA_vA_vA_vA_v formává egyszerűsödött, a tonus finalis alatti hangokat más hangokkal helyettesítették, a latin szöveget természetesen elhagyták, és a magyar szöveget összevonták. Megemlítjük még, hogy a történeti latin szöveg vergiliusi „Titirus”-a számos népi betlehemesünk szereplője.⁸⁴

A *Pásztortársim, új hírt mondok / Keljetek fel, jó bojtárok* kezdetű, hatsoros, nagy ambitusú, dúr dallamtípus⁸⁵ mellé nem tudunk szorosan vett 18. századi forrást állítani, de első két sora és egész dallamjárása, sorszerkezete megegyezik a Bozói Mihály könyvében *Üdvözlég, Oltáriszentség* szöveggel megjelent énekével.⁸⁶ (17a kottapélda) A húsz népi változat betlehemes, karácsonyi mendika, István- és újévi köszöntő,⁸⁷ legtöbbször dunántúli, kevesebb alföldi, és gyimesi, bukovinai is van köztük. A történeti dallam formája AABBCD, bipodikus felépítését csak az utolsó sor tripodiája töri meg, mely ütemismétléssel jön létre. A népi dallam formája ugyanez, felépítése viszont végig bipodikus (17b kottapélda), vagy a bipodikus első két sort két tetrapodikus sor követi (17c kottapélda, tetrapodikus utolsó sora a 17b kottapélda utolsó két sorának felel meg). Utolsó négy ütemük szinte megegyezik a *Betlehembe jer, pajtás* típus szélső soraival (vö. 4b kottapélda), és egészen pontos az egyezés a *Kiszáradt tó nedves partján* kezdetű, tréfas dal utolsó sorával (17* kottapélda),⁸⁸ melynek előtagja viszont a *Vígan zengjetelek, citerák* betlehemes I–II. és IV. sorával azonos. A *Vígan zengjetelek, citerák* harmadik sora pedig ugyanaz, mint a 17c kottapélda dallamé.

A betlehemes-dallamok zenei összeszövöttsége egész vizsgált anyagunkban nyomon követhető. Sokszor gondot okoz a típushatárok meghúzása a vándorsorok, dallamfelek kontaminációja, strófafközi betoldások, ütempáros függelékek miatt. A történeti források egy kivétellel (3a kottapélda) zárt formájúak, de a strófakereten belül nem ritka a motivikus építkezés. Ez lehetőséget teremt, sőt készletet a forma variálására, amit a betlehemesek ki is használnak. Természetesen nem negatív értelemben vett

82 Pl. MNT II, 735. sz.

83 „Mink Kelemeneknek vótunk öltözve, szűr vót rajtunk és nagy zsíros kalap a fejünkön. Ki vót díszítve, oan lucsi vót. Na, fenyő, legyen fenyő, iés rávarrtuk arra a kalapra. És akkor pattogtattunk kukoricát, fehér vót a kukorica mint a gyócs, mikor kipattogott. Azt cakkosan rávarrtuk. Még még tollat is tűztünk bele a kalapunkba, hogy jobban tudjanak neki nevetni.” AP 11.158n.

84 Pl. BODOR–PAKSA *Jeles napi szokások*, 245., 246., 257. sz.. További pásztornevek: Maksus (Mopsus), Koridon, Korédon (Korydon). Hogy ez vajon magyarországi sajátosság-e, az további vizsgálat tárgyát képezi. A karintiai betlehemesek pásztorneveiről készült összesítésben antik eredetűeket nem találtunk. Lásd továbbá CMPA 15/1, 66–67.

85 MTA BTK ZTI Népzenei gyűjtemény, 18.551.2/0.

86 A modern énekeskönyvek is közlik, lásd *Éneklő Egyház*, 171. sz., és *Hozsanna*, 136. sz.

87 Pl. MNT II, 362-I., 384-IV., 532–534. sz.; BODOR–PAKSA *Jeles napi szokások*, 232-III., 248-III., 265-VII*, 304. sz.

88 Vö. DOBSZAY–SZENDREI *Típuskatalógus*, IV/349.

Üd-vöz-légy Ol - tá - ri Szent-ség! Té-ged' szí-vem - ből i - mád-lak,
Tsu-dá - la - tos szent Is - ten-ség, Ki - rá - lyi szé - ked-ben áld-lak.

Üd-vöz-légszent Szak-ra-men-tom száz - e - zer-szer, én Jé - zu-som.
meg e - zer-szer,

17a kottapélda

BOZÓKI MIHÁLY: *Katólikus kar-béli kótás énekes könyv* (Vác, Gottlieb Antal, 1797), 94.

Pász-tor-tár-sim, új hírt mon-dok, Egy szép szűz az éj-sza-kán
Jer-tek ve-lem, cso-dát lát-tok! Kis fi-jat szült a szal-mán.

Haj, haj, haj, haj, haj, Úgy re-pül-jünk, mind a raj!

17b kottapélda

Orombgyegy (Bács-Bodrog, Szerbia), Bicskei Mihályné Balázs Ida. Gyűjtötte Tripolsky Géza, 1977. BODOR-PAKSA *Jéles napi szokások*, 248-III. sz.

Pász - tor - tár - sim, új hírt mon - dok,
Gyer - tők vé - lem, csu - dát lát - tok!

Égy szép szűz az ét - sza - kán fi - acs - kát szült a szé - nán.

Haj, haj, haj, haj, haj, úgy re - pül - jünk, mint az raj!

17c kottapélda

Egyházgelle (Pozsony, Szlovákia), Csóka Istvánné Cséfalvai Gizella, Cséfalvai Eszter (61). Gyűjtötte Szomjas-Schiffert György, 1957. Lsz. 56.612.

„széténekleőről” van szó, mely a szájról szájra szálló dallamokat torzítja-deformálja a közösségi kontroll elbizonytalanodása, a hagyomány hanyatlása következtében. Ezek a dalok esztétikai szempontból a „szabályos” formákkal egyenrangúak, sőt váratlan kurtaságuk vagy éppen terjedelmességük, aszimmetriájuk jóleső frissséget, vidámságot áraszt, ismétléseik meg az otthonosság érzetét keltik.

Ki-szá-radt tó ned-ves part-ján dög-lött bé-ka ku-ruty-tyol,
 Sü-ke-t em-ber ott hall-gat-ja, hogy a víz-be lu-bic-kol.
 Sej, haj, de-ne-vér, ben-nünk van a ku-tya-vér!

17* kottapélda

Hódmezővásárhely (Csongrád), Oravetz Antal. Gyűjtötte Kodály Zoltán, 1932. Kodály-Rend 23.431.

A 18. századi írásos kultúrából, illetőleg az európai és szomszéd népektől származó dalok zenei jellemzői több tekintetben megegyeznek. Integrálásuk a népi kultúra új iránti fogékonyságának köszönhető, az ellentétesen működő konzervatív hajlam viszont befolyásolta a variálás módját:⁸⁹ hangnemi tekintetben a modern dúr hangsort nemegyszer a modális megoldások felé terelte, a plagális dallammozgást autentikusra cserélte, a már ismerthez, megszokotthoz igazította. A homogenizálódást az azonos műfajban folytatott használat is erősíthette, így a magyar népzene autochton nagy stílusaitól teljességgel eltérő betlehemes dalok egyfajta Közép-Európához kapcsolódó stílusegységet valósítanak meg. Az egyívású dallamok összecsiszolásában (ami a szájhagyomány eleveenségének biztos jele) és összekeveredésében egyebek mellett közrejátszhatott a betlehemes játék dalainak sorozat jellege. A formai lazulást szokás a gyermekdalok ütempáros építkezéséhez hasonlítani, abból levezetni, hivatkozva arra, hogy betlehemezni is többnyire gyerekek, iskolások jártak.⁹⁰ Megfontolandó azonban, hogy a betlehemezés éppen a leginkább hagyományörző tájakon volt a legények és felnőtt férfiak dolga volt.⁹¹

Bizonyos betlehemes dallamok egyúttal más kalendáriumi szokásokhoz – karácsonyi-, újévi-, vízkereszti-, István- és János-köszöntéshez, meg a télvegi, tavaszi balázsoláshoz, gergely-járáshoz – is tartoznak. A dallami átfedések kialakulását elősegíthette e szokások hasonlósága – a többé-kevésbé vallásos tartalom, az áldás- és bőséggkívánás, továbbá az adománygyűjtési cél tekintetében, és hogy a házról házra járó csoportok tagjai, akik

89 Vö. BARTÓK *A magyar népdal*, V–VI.

90 „Betlehemes” in ORTUTAY Gyula (szerk.): *Magyar néprajzi lexikon*, I (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977), 268.

91 Bácskában, Kisbajcon „legények vótak, nem gyerekek, emberek vótak azok.” Székelykevéen „a betlehemesék emberek, fölnőtt, olyan jó, félidős emberek, harminctól negyvenig-ötvenig.” Vö. BODOR-PAKSA *Jeles napi szokások*, 342. sz.

a 18. század derűs, dúr dallamait sajátjukként énekeltek,⁹² gyakran ugyanazok a személyek lehettek.

A betlehemes játékok betanulása,⁹³ a karácsonyi köszöntésre való előkészület, amikor előre megállapodtak az énekekben,⁹⁴ az előző generációk tudásának felelevenítésére és átadására szolgált. Emellett, úgy látszik, megfért mégis az újítás; nemcsak a szereplők igényelték, de „közönségük” is. „Mendikánál [karácsonyi köszöntéskor] örült a gyerek, ha újat tudott dalolni, amit más nem tudott. Így meghallgatták.” (17c kottapélda adatközlője).

92 Ez a hangvétel már a 17. század néhány dallamában föltűnik. Az említett *Ritka kertben...* mellett pl. a *Királyoknak királyának, Jézus Krisztusnak* (RMDT II, 33-II. sz.) és a *Krisztus Jézus született / A szűz szülé magzatát* (RMDT II, 212. sz.) kezdetű karácsonyi énekekben.

93 Vö. BODOR–PAKSA *Jeles napi szokások*, 341. sz.

94 Az ablak alatt „[...] eléneköltük azt az éneköt, ami nekünk még vót beszélve.” Vö. BODOR–PAKSA *Jeles napi szokások*, 273. sz.